

ALAXAI ÉVA

AZ IGETÖRZSEK HASZNÁLATA NÁHUM KÖNYVÉBEN

NÁHUM (VS. ASSZÍRIA)

A könyv szerzőjének személye kérdéses, a felirat szerint a próféciák az „elqosi Náhumtól” származnak, de sem a helyszínrre, sem a szerző kilétére másutt nem találunk utalást. A helyszínt illetően csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Egyes vélemények szerint „Elqos” az ókori Ninive közelében fekvő Mosul melletti kis faluval, al-Qūsh-sal azonosítható. Más elméletek szerint a helység a Galileai el-Qauze, esetleg Capernaum („Náhum faluja”) ¹. A könyv témája Ninive pusztulásának, ill. az Asszír Birodalom bukásának a megjövendölése, amely i.e. 609-ben be is következett, mintegy három évvel azután, hogy a próféta megjósolta azt.

Ami a könyv keletkezésének megközelítőleges idejét illeti, abban a korban vagyunk, mikor az Asszír Birodalom hatalma leáldozóban van. Egyre nehezebb megtartani az ország egységét, a népek egymás után láznak fel, hogy lerázzák magukról az elnyomást. A káldeusok mind nagyobb befolyása fokozatosan kiszorítja a közigazgatásból az asszír nyelvet. A birodalom határai mind jobban fenyegetve vannak, Assur-ban-apli minden erejét megfeszítve igyekszik helyreállítani a rendet. Eközben a 663-ban már elfoglalt Thébát uralma alá veszi Pszammetik, egyiptomi hűbéres, és ezzel megkezdődik a 26. dinasztia uralma Egyiptomban. Asszírria Assur-ban-apli uralma alatt fénykorát éli, a lázadásokat sikerrel leverik. Mikor meghal, fia, Szín-sar-iskun veszi át helyét a trónon, azonban az egyik hadvezér lázadást szít, és Assur-etil-ilanit kiáltja ki

¹ EJ (Encyclopaedia Judaica), vol. 12. „Nahum”

királlyá, ami miatt hatalmi harc veszi kezdetét a riválisok között. A harcban, bár Szín-sar-iskun győzedelmeskedik, maga a folyamat a birodalom belső összetartó erejének végső meggyengüléséhez vezet. Ennek eredményeképpen 626. októberében Nabopolasszár káldeus fejedelem Babilonon kívül legyőzi az asszírokat és a következő hónapban már királyként vonul be Babilonba. Az asszírok ezek után sikeretelenül próbálják visszafoglalni elvesztett tartományukat. Az asszírok immár puszta létükben fenyegetve szövetséget kötnek Egyiptommal. Az egyiptomi haderő 616.-ban érkezik Mezopotámiába, hogy Asszíria segítségére legyen és megállítsa Nabopolasszárt, aki ekkora már a birodalom további részeire is kiterjesztette hatalmát. Két évvel később, 614-ben Küaxarész méd király elfoglalja Assúrt, majd szövetséget köt Nabopolasszárral. Két év múlva közös erővel megtámadják Ninivét, és három hónap ostromlás után elfoglalták. A csata során Szín-sar-iskun életét veszti. 610-ben a szövetségesek beveszik Háránt, melyet 609-ben a megmaradt asszír haderők megpróbálnak visszafoglalni, de eredménytelenül, s ezzel az Asszír Birodalom végérvényesen megszűnik létezni.

Náhum világos képet fest Théba elfoglalásáról, ami alapján arra következtethetünk, hogy a könyv AsszírIA fénykorában keletkezett, azonban Ninive ostromát élénken és lendülettel telve tárja elénk. Pontosán nem határozható meg a próféta működési ideje, valószínűsíthető, hogy Ninive ostroma előtt keletkezett a mű, vagy még pontosabban, az ostrom évében²

A könyv első fejezetének első 8 versét a tradíció egy dicsőítő himnusz betoldásának tartja. A sorok kezdőbetűi a héber abc sorrendjét követik, azonban ם-nál (11. betű) a sor befejeződik, és megkezdődik a próféta i mondások sorolása. Egyes kutatók szerint az eredeti szövegben az abc minden betűjével ellátva teljes egészét alkotott a himnusz, más vélemények azonban úgy tartják, hogy a szerkesztés a ם-nél (15. betű) abbamaradt. A himnusz feltehetően egy liturgia része volt, azonban egyes

² Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése II. , pp. 136.

feltételezések szerint Náhum egész könyve, mint teljes egység, liturgikus szöveg – azonban ez az elmélet nem talált termékeny talajra a kutatók körében.

A könyv nyelvezete egészében poétikus szövegnek tekinthető, radikális és lüktető élettelséggel telt nyelvezete miatt tartják Náhumot inkább nacionalista költőnek, mint prófétának³.

KÖLTÉSNET – AZ ÉLET FENNKÖLT DIMENZIÓJA

A költészet vizsgálata mindig és minden nyelven ingoványos talaj. A komoly szabályok, szabályrendszerek szerint konstruált művek műfaja ez, ahol a grammatika egy, a megszokottól eltérő szemszögből tekinthető át.

A bibliai héber nyelvet áttekintő nyelvtanok elsősorban a narratív szövegek nyelvtani rendszerét tárgyalják, míg a költői szövegek egy sokkal megfoghatatlanabb, a megszokottól eltérő struktúrát alkalmaznak. Az a tény, hogy a költészet szabályszerűségei adott esetben a nyelvtan fölé helyezkednek, más nyelvektől sem idegen. Ahogy a költészet az életnek egy izolált, nem mindennapi dimenziójának része, úgy a költői nyelv is egy más nyelvtani dimenziót közvetít. Meg-megvillant előttünk egy fennköltebb, varázslatosabb nyelvhasználatot, amely a nyelvek rétegződésének érzékeltetéséhez (ha nem is) elengedhetetlen, de legalábbis rendkívül hasznos.

A héber költészet jellemző vonása a kézzelfoghatóság, a képletesség. Stílusát és szerkezetét tekintve egyszerű, azonban elengedhetetlenül hozzátartozik a magasfokú életigenlés, sőt, az élet *élésének* igenlése. Kifejezőmódjában lüktet az maga egzisztencia és szünni nem akaró kegyetlenséggel tárja elénk újra és újra magát az életet. Talán éppen ezen stílusa miatt is, a héber költészet egyik elsődleges szerepéhez az igék használata jut. Éppen ezért vállalkoztam arra, hogy igyekezzek – a teljesség igénye nélkül – a mélyére nézni ennek a dimenziónak, mely

³ EJ (Encyclopaedia Judaica), vol. 12. „Nahum”

számtalan rejtőzködő nyelvi kincset rejt magában.

RÖVID ÁTTEKINTÉS AZ IGETÖRZSEKRŐL

Az egyes igék előfordulását bizonyos igeörzsekben elsősorban mindig a legáltalánosabb, mindenki által elfogadott jelentéséhez képest vizsgálom, a szintén általánosan elfogadott jelentésbővüléseket is figyelembe véve és azokon keresztül. Így a könyvben előforduló igeeket Qal-ban a Qal egyszerű cselekvő illetve statív jelentéséhez, a Niphal-ban az igeörzs passzív – esetlegesen reflexív (visszaható) jelentéséhez, Piel-ben az intenzív, Pual-ban a passzív-intenzív jelentéshez, Hiphil-ben az igeörzs műveltető, Hophal-ban a műveltető-passzív, végül Hitpael-ban az igeörzs reflexív jelentéséhez képest határozom meg.

Érdeemes az igeörzsek alapvetően megállapított jelentéseitől eltérő, illetve azokat részletező funkcióit is áttekinteni.

A Niphal igeörzs – mint erről később részletesebben lesz szó – , bár alapvetően ma passzív értelmet hordoz, joggal tekintik elsődlegesnek a mediális, illetve visszaható funkciót. A passzív, mediális és reflexív funkción kívül statív szerepben is megjelenik, mely sokszor jelentését tekintve nem különbözik a Q.-ban statív értelmű igeiktől⁴. Ez a sor kiegészíthető még a kölcsönös, és toleratív jelentésekkel⁵.

A Piel és Pual igeörzs közelebbi meghatározása közel sem ilyen egyszerű. Bár az imént intenzív igeörzsként tüntettem fel, tulajdonképpen egy sokkal szélesebb skálán mozog funkcióját tekintve, ahol az intentivitást kifejezés nem mint elsődleges jelentés szerepel, azonban hagyományosan ezt tekintik az igeörzs egyszerű meghatározásának. Kauzatív, az állapot előidézését fejezi ki, illetve kimenetelét, tehát eredményorientált. Funkcióit a teljesség igénye nélkül összefoglalva lehet faktitív – az intranszítív igeeket tranzitív jelentéssel

⁴ Bill T. Arnold – John H. Choi: A Guide to Biblical Hebrew Syntax. Cambridge University Press, USA, 2003. pp. 38.

⁵ Ronald J. Williams: Hebrew Syntax. An outline, University of Toronto Press, Canada, 1967

látja el, lehet denominatív – főnevekből, névszókból igéket képez, frekventatív – a Qal cselekvést kifejező igéinek gyakorítója, és deklaratív – mely egy nehezen megfogható csoport, azonban éppen azért, mert ide igyekeznek sorolni azokat az „egyéb” előfordulásokat, amik egyértelműen más kategóriákba nem sorolhatók be, azonban megvan a deklaratív funkciójuk.⁶ Williams ezt egészíti ki a Piél és Pual repetitív és privatív jelentéseivel. A Pual ugyanezen funkciókat bővíti ki passzív értelemmel.

A Hitpael, mint Piel „származék”, ezen jelentéskörökhöz hasonlókat fejez ki, kiegészülve saját, az igerendszerben betöltött helyének jelentésével, így elsősorban reflexív, valamint reciprokális, iteratív és denominatív szerepei vannak – természetesen mindvégig, ha csak kevésbé is, de megtartva a reflexív értelmet.

A Hiphil és Hophal igitörzsek a kauzatív csoport tagjai, így elsődleges jelentésük a kauzativitás, ezen kívül kifejeznek statív, deklaratív, denominatív és praeteritumi értelmet. Ezek az alapvető kategóriák kiegészülhetnek még putatív, faktitív és intranszitiv jelentésekkel.

A RENDSZER HIÁNYOSSÁGAI

Az igitörzsek egyes jelentései közti átjárhatóságot több dolog határozhatja meg. A grammatikusok nagyon korán rájöttek, hogy nincs minden igitörzs között szoros összefüggés, ami az egyes előfordulások jelentéseit igitörzsenként biztosan meghatározhatná. Az Arnold-Choi-féle szintaxis⁷ Joüon és Muraoka-ra hivatkozva a következő táblázatban foglalja össze az igitörzseket:

⁶ Bill T. Arnold – John H. Choi: A Guide to Biblical Hebrew Syntax. Cambridge University Press, USA, 2003. pp. 41.

⁷ Bill T. Arnold – John H. Choi: A Guide to Biblical Hebrew Syntax. Cambridge University Press, USA, 2003. pp. 193.

		Típus		
		<i>Egyszerű</i>	<i>Faktitív- Kauzatív</i>	<i>Kauzatív</i>
Igenem	<i>Aktív</i>	Qal	Piel	Hiphil
	<i>Passzív</i>	Niphal	Pual	Hophal
	<i>Visszaható</i>	Niphal	Hitpael	-

1. táblázat

A táblázat jól mutatja, hogy ha egységes rendszerbe akarjuk rendezni a héber nyelv igeörzseit, akkot két hiány lép fel, amelyet azonban csak részlegesen sikerült pótolni a megmaradt igeörzsek használatával. Az egyszerű típusú, passzív illetve reflexív funkciók betöltése mind a Niphal igeörzsre hárul (nagy általánosságban). Gesenius nyelvtanja szerint⁸ a Niphal *elsődleges* funkciója a reflexivitás, hasonló a görög mediális igeikhez. Ha ezt elfogadjuk, akkor azt kell látnunk, hogy az igeörzsek fejlődése és alakulása során a Qal-hoz szervesen hozzá tartozó passzív megfelelő kiveszett a nyelvből, helyét pedig a Niphal vette át, passzívvá is kiegészítve az eredetileg reflexív funkciót.

Mivel a Qal az egyetlen olyan igeörzs, ahol előfordul aktív és passzív participium is, ezért elképzelhető, hogy a participium passivum a Qal eredetileg passzív párjának maradványa, így az igeörzshöz esszenciálisan csak a participium activum tartozik.

A legteljesebben a kauzatív-reflexív csoport maradt fenn, melyben az egyes igeörzsek jól láthatóan egymás származékai. Az a gondolat, hogy az igeörzsek mind a legegyszerűbből származtathatók, rögtön megdől, ha faktitív-kauzatív csoport jelentés- és használatkörét vizsgáljuk. A Piel igeörzs jelentésköre nehezen behatárolható, rengeteg árnyalatot képvisel, melyek továbbvihetők a Piel származékaira. Maguk a Piel igeik azonban máshonnan csak a nyelv megerőszkolása által eredeztethetők, ez pedig leginkább az igeörzsek denominatív funkciójával magyarázható, azonban éppen a denominativitásnak köszönhetően a Hi.-nél sem egyértelmű a

⁸ Gesenius' Hebrew Grammar, University of Halle, 1909

származtatás.

A keletkezett hiányok és azok pótlására való törekvés megértését segíti, ha tisztában vagyunk vele, mi az pontosan, amit pótolni kíván a nyelv. Arnold és Choi szintaxisának Jouon és Muraoka-ra való hivatkozással elkészített táblázatát Waltke és O'Connor elméleteit felhasználva a következőképpen egészítik ki:

		<i>Kazualitás</i>		
		-	<i>Állapot okozója</i>	<i>Cselekvés okozója</i>
		-	<i>Névszói állítmányt alkot</i>	<i>Igei állítmányt alkot</i>
		-	<i>Megengedő árnyalat</i>	<i>Műveltető árnyalat</i>
<i>Igenem</i>	<i>Aktív</i>	Qal	Piel	Hiphil
	<i>Passzív</i>	(Qal passzív) Niphal	Pual	Hophal
	<i>Mediális</i>	Niphal	Hithpael	Hishtaphel

2. táblázat

A táblázat rávilágít arra, hogy erre a problémára is megoldással szolgálhat – de legalábbis megoldási javaslatokkal, ha az alapvető hét igeörzsön kívüli ragozási formákat is vizsgáljuk, azonban ennek a dolgozatnak ez nem célja. Ez a táblázat reprezentatív jellegű, a továbbiakban a kiemelt, tehát a nyelvben élő igeörzsekre fogok koncentrálni.

AZ IGETÖRZSEK RENDSZERE

Egyszerű típusú igék – a hiány pótlása a rendszerben

Qal – cselekvés és statívitás

Az igei aspektusok használata

	Qal
Perfectum/waw cons. perf.	1,5 (1) ⁹ ; 1,10 (2); 1,11 (1); 1,12 (2); 1,14 (1) 2,2 (1); 2,3 (2); 2,12 (1) 3,6 (1); 3,7 (2); 3,9 (1); 3,10 (2); 3,12 (1); 3,13 (1); 3,16 (1); 3,17 (1); 3,18 (1); 3,19 (2)
Imperfectum/waw cons. impf.	1,5 (1); 1,6 (2); 1,8 (1); 1,9 (1); 1,13 (1); 1,14 (1) 2,6 (1); 2,14 (1) 3,7 (2); 3,11 (1); 3,15 (2); 3,16 (1); 3,18 (1)
Jussivus	3,11 (1)
Imperativus	2,1 (1); 2,9 (2); 2,10 (2); 3,14 (3)
Cohortativus	–
Infinitivus constructus	2,1 (1)
Infinitivus absolutus	2,2 (1); 3,13 (1)
Participium activum	1,2 (4); 1,4 (1); 1,5 (1); 1,7 (2); 1,8 (2); 1,9 (1); 1,11 (2); 2,3 (1); 2,9 (1); 2,13 (1); 3,2 (1); 3,4 (1); 3,7 (1); 3,8 (1); 3,11 (1); 3,12 (1); 3,13 (1); 3,16 (1); 3,17 (1); 3,18 (1); 3,19 (1)
Participium passivum	1,10 (2)

3. táblázat

A Q.-ban használt szavak előfordulásai Náhum könyvében¹⁰:

A táblázat jól mutatja, hogy Náhum könyvében a Qal igeörzsből szereplő igék túlnyomórészt perfectumban és participiumban állnak,

⁹ A zárójelben lévő számok az egyes kategóriák előfordulásainak számát jelzik az adott versben

¹⁰ Az összesítés alapján 24 perf. alak, 16 impf. alak, 1 juss., 7 imper., 1 inf. cons., 2 inf. abs, 27 part. act. és 2 part. pass. alak szerepel a teljes könyvben, cohort. nem található.

alátámasztván azt a megállapítást, hogy a prófétai szövegek bővelkednek a perfectumokban, hiszen ennek az aspektusnak fontos részét képezi az ún. prófétai perfectum, de úgy látszik, a participium is komoly szerepet játszik.

Ahhoz, hogy először ezt a két nagy „csoportot” megnézzük, érdemes áttekinteni a participiumok és perfectumok főbb használati módozatait.

A participiumok nem fejeznek ki időbeliséget, a főnevek mintájára képződnek – nemben és számban – , azonban melléknévi funkciót töltenek be. Három fő csoportjukat különíthetjük el¹¹:

1. Attributív: mely a főnév minőségét írja le;

2. Predikatív: mely ige nélküli mondatban/tagmondatban állítmányként szerepel,

3. Szubsztantív: mely főnévként funkcionál, gyakran a határozott névelőt is megkaphatja.

Williams a participiumok használatának ennél sokkal szélesebb skáláját vonultatja fel, számszerint 10 funkciót tulajdonít nekik, melyek igen részletesen tárgyalják az egyes különbségeket¹².

A perfectumnak ennél már sokkal összetettebb a helyzete. Népszerű az a elgondolás, hogy a perfectum múltidőt jelöl, azonban ez a kijelentés ebben a formában nem állja meg a helyét. Erre a grammatikusok is igen korán rájöttek, így a héber nyelvben aspektusokról, és nem *igeidőkről* beszélünk. Ebben a rendszerben a perfectum a befejezettséget kívánja jelölni, a teljességet és lezártaságot, függetlenül attól, hogy az adott esemény a múltban, a jelenben, vagy a jövőben történik. Arnold-Choi a következő kategóriákat állítja fel a perfectum rendszerezésére:

1. teljes, 2. statív, 3. tapasztalati, 4. retorikai jövő, 5. proveriális, 6. performatív. Williams ezt a sort kiegészíti még egy feltételes jelentéssel is, azonban itt is, és a dolgozat többi részében is elsődlegesen az Arnold-

¹¹ Bill T. Arnold – John H. Choi: A Guide to Biblical Hebrew Syntax. Cambridge University Press, USA, 2003. pp. 77.

¹² 1. folyamatosság, jelentől, múlttól függetlenül; 2. eljövendő cselekvést vázol; 3. melléknévi, attributív vagy predikatív jelentés; 4. gerundív; 5. *szubsztantív*; 6. vonatkozó mellékmondat; 7. magyarázó mondat; 8. egyidejű cselekvés; 9. ismétlődés; 10. határozatlan alany

Choi féle kategóriákat követem. Ezen kategorizálás alapján érdemes megvizsgálni, hogyan használja Náhum a Qal-ban ragozott igéket, először erre az első két nagy csoportra fókuszálva.

Nézzünk először példát a participiumokra. Rögtön a bevezetőben, 1,2-ben találkozhatunk egy nem mindennapi szerkesztéssel, ahol a נָקַם [nâqam] „bosszút állni”¹³ szó háromszor fordul elő Qal participium activum singularis 3. masculinum-ban (noqēm), két különböző jelentésárnyalattal. $\text{אֵל קְנוּא וְנָקַם יְהוָה}$ [’ēl qanô’ w’noqēm Yhwh] „Féltékeny és bosszúálló Isten az Úr.” A *noqēm* szó kétszeri névszói állítmányi, attributív használata $\text{נָקַם יְהוָה וַיַּעַל חֲמָה}$ (noqēm Yhwh ûva’al chēmâ) „Bosszúálló az Úr és haragtartó.” vezet be a harmadik – aktív, cselekvő igei, predikatív jelentést $\text{נָקַם יְהוָה לְצָרָיו}$ (noqēm Yhwh l’cârâw) „Bosszút áll az Úr ellenségein.”¹⁴ A névszói állítmányokban bővelkedő szövegek mozdulatlanságát az ismétlések során a szó használatának változása mozgalmasságba taszítja, majd igyekszik fenntartani ezt a mozgalmasságot. A zoltárookra oly jellemző parallelismus membrorum szerkesztése itt hibátlanul végigkövethető (qannô’ – noqēm; noqēm - ba’al chēmâ; noqēm Yhwh l’cârâw – nôṭēr hû’ l’o’yvâw).

1,10 első felében a két Qal participium passivum-ot találjuk jelzői funkcióval, az egyiket az azonos igéből képzett Qal participium activum főnevesült alakjának a szubjektumra vonatkozó pluralis 3. masculinum suffixumával egyeztetve $\text{וְכִי־סָבְאָם סָבְאוּ־יָם}$ (ûkh^osov’âm s^ovû’îm) „És mint italaik, ázottak/részegesek (v. italozásuk idején?)” – סָבָא [sâva’] „inni, magába szívni” – , a másikat szintén ilyen alakban: סָבְכִים [s^ovukhîm] a סָבַח [sâvakh] „összegabalyodni” igéből. A költői szövegekre utaló szerkezet a párhuzamos participium passivum-ok és statív igéből képzett melléknevek használata, ahogy a participiumok szerepe is egységes.

Mint már a bevezetésben volt róla szó, feltehető, hogy a Qal

¹³ A dolgozat hátralevő részében az egyéb igeörzsekben előforduló igék alapjelentésének is a Qal-t fogom megadni, amennyiben van; ha nincs, úgy a sorrendben első olyan igeörzsbeli jelentést, amelyben előfordul

¹⁴ A kétszer párhuzamba állított jelző itt kiemelt helyet kap, és mondat eleji pozíciójával hangsúlyos ige lesz, szintén paralell szerkesztésben.

igetörzsnek volt egy passzív párja, melynek nyomait ma a Qal participium passivum-ban vélük felfedezni. Erre utaló jel az itt előforduló *šāvakh* ige, mely rendkívül érdekes nyomokat hagyott. Használata csupán két igitörzsben fordul elő, Qal-ban és Pual-ban, azonban mindkét igitörzsben csupán egyszer-egyszer. A Pual melletti Qal participium passivum használata, de maga az ige jelentése is sugallja a tudatos passzív használatot. Amennyiben az igenek nincs cselekvő jelentése, úgy a Qal-beli használat valószínűleg ennek az egykori Qal passivum-nak a maradványa, azonban lévén, hogy mindössze két alkalommal fordul elő ez az ige, ez az elmélet igen bizonytalan lábakon áll. Másfelől, ha igyekszünk a Pual denominatív szerepét előtérbe helyezni, és arra gondolni, hogy az ige a סָבַח [š^ovakh] főnévből származtatható, akkor nehezen tudjuk a Qal értelemben behelyezni, mely tudomásunk szerint nem denominatív. Azonban ilyen jellegű későbbi alakulástól sem lehet elzárkózni.

A participium harmadik, szubsztantív funkciójára is található példa Náhúm könyvében. 1,11-ben olvassuk: מִמֶּךָ יָצָא הַשֵּׁב עַל יְהוָה רָעָה [mimm^ekhâ yâtzâ' chošêv 'al Yhwh râ^eâ] „Belőled jött ki az Úrról rosszat *gondoló*”. Olyanra is találunk példát, ahol névelővel is ellátják a szót: הַמִּמְכֶרֶת גֹּיִם בְּיַד הַיְהוּדִים [hammokheret gôyim biznûneyhâ] „A népeket *eladó* paráznsága által”.

A perfectumok közül a teljesség igénye nélkül érdemes néhányat megnézni, hogy milyen kontextusban, milyen funkcióval használatosak.

Ami Náhúm szempontjából a legfontosabb, az a retorikai jövőt kifejező perfectumok használata, azaz a prófétikus perfectum, ami, mint elnevezése is mutatja, nagyon jellemző a prófétai szövegekre, lévén, hogy a prófétálás bizonyosságában úgy beszélnek az eljövendő dolgokról, mint amik *kétségkívül* bekövetkeznek, tehát úgy kezelhetők, mint ami már megtörtént, vagy éppen történik. Azonban mindez sosem feledteti a perfectum teljességet kifejező lényegét.

Ilyen retorikai jövőt használ a könyv 1,5-ben, mikor azt írja: הַרִים רָעִשׁוּ מִמֶּנּוּ [hârîm râ^{ca}šû mimmennû] „Hegyek rendülnek meg őtőle”. Azonban az előzőekben már említett példamondat, a «עַל יְהוָה רָעָה» מִמֶּךָ יָצָא הַשֵּׁב

[mimm^ekhâ yâtzâ' chošêv ^cal Yhwh râ^câ] „Belőled *jött ki* az Úrról rosszat gondoló”» אצ׳ [yâtzâ] „kijönni” igéje a perfectum legegyszerűbb, teljességet kifejező jelentését adja, ahol a cselekvés már lezárult, az eredmény tudható, így a múlt idővel való fordítás is célszerű. Ilyen esetre is több példát szolgáltat Náhum, ezzel az egyszerű funkcióval látja el az igét a perfectum 3,10-ben is: גַּם הִי' לַגּוֹלָהּ חָל'כְּחָהּ [gam hí' laggolâ hâl^ekhâ] „Ő is száműzetésbe *ment*”.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a táblázatban lévő számok kissé csalhatnak, ugyanis a waw consecutivum-os perfectumot és imperfectumot nem különbözteti meg, tehát részletes adattal nem szolgál arról, hogy hány tényleges perfectum és imperfectum van. Ennek csupán az az oka, hogy ennek a dolgotatnak nem célja, hogy ezek használatába részletesen belemenjen, csupán a teljesség kedvéért érdemes áttekinteni röviden ezek előfordulását.

Mivel a megmaradt kategóriák számottevően nem jelennek meg a szövegben, ezért az imperfectum funkcióira vonatkozóan található néhány példától eltekintve a többi kategóriára most nem kerül sor, csupán az aspektusokra és a participiumok használatára, melyre már hoztam példákat.

Mielőtt a példákra rátérnénk, az előzőekhez hasonlóan nézzük meg, hogy az Arnold-Choi-féle szintaxis milyen szemantikus kategóriákat ajánl az igék közelebbi meghatározásaihoz:

1. jövőt kifejező, 2. szokást kifejező, 3. progresszív, 4. feltételes, 5. praeteritumi¹⁵. Lévén, hogy imperfectumoknak sincs híjján a szöveg – bár kevesebbet találunk, mint perfectum-ból vagy participium-ból – , itt is érdemes áttekinteni különböző használati módozatait.

Az első, jövőt kifejező funkcióra példa 3,7-ben a נָדַד [nâdad] „elmenekülni” igének a הִי' [hâyâ] „lenni” ige waw consecutivum-os

¹⁵ Williams kategorizálását itt is érdemes megnézni a különböző nézőpontok összevetése végett. Ő az imperfectumra vonatkozóan 9 használati módot különböztet meg, miszerint lehet 1. befejezetlen cselekvés, időtől függetlenül; 2. frekventatív; 3. potenciális; 4. megengedő; 5. óhajtó; 6. obligatív; 7. parancsoló; 8. feltételes; 9. szerepelhet telikus partikulák után

perfectum-át követő imperfectum alak: וְהָיָה כֹּל רֹאֵיךְ יְדוּד מִמֶּךָ [w^hâyâ khol ro'ayikh yiddôd mimmêkh] „És lesz/történik (hogy) minden látód elmenekül előled”. Bár a magyar nyelv a jelenidejű fordítást kívánja meg az egyszerű jövő kifejezésére, itt érezhetően erről a jövőidőről van szó. Erre a fajta használatra találjuk Náhumnál a legtöbb példát, hiszen a tulajdonképpeni jövőt igyekszik folyamatosan leírni és kifejezni, ami azonban néha a jelenbe csúszik át és a befejezettségnek és folyamatoságnak alapvető ellentétét és összetartozását állítja szembe egymással a progresszivitás szerint. נָמוּ רַעֲיָךְ מִלֶּךְ אֲשׁוּר יִשְׁכְּנוּ אֲדִירֶיךָ [nâmû ro'eykhâ melekh 'Aššûr yišk^onû 'addîreykhâ] „*Elaludtak* (perfectum) pásztoraid, Asszíria királya, *fekszenek* (imperfectum) nemeseid”.

Ezeknek a használatoknak a bővebb áttekintése az elkövetkezendő esetekben való szerepük miatt célszerű. Bár a dolgozat elsősorban az igetörzsek bizonyos használatára koncentrálnak, időnként lehetetlen elvonatkoztatni a formai kontextustól. A Qal igetörzsszel azonban ezen kategóriák bemutatásán kívül a dolgozat nem foglalkozik, mivel elsődleges célja, hogy az egyszerű, aktív jelentésű igék passzív, reflexív, kauzatív, faktitív... stb. formáit, vagy esetleg azokat önállóan vizsgálja.

Niphal – mely a többiek segítségére siet

A Niphal, mint a passzív hiányának pótlása, úgy tűnhet, a visszájára fordult az idők során, mivel ma már az igetörzset elsősorban passzív funkcióval látják el, míg a visszaható, mediális értelmet háttérbe szorítják, „kivételes” esetekké degradálva őket.

Náhum könyvében az 1,6-ban található נָתַח [nâtakh] „kiönteni” ige a Niphal legegyszerűbb jelentésébe ebben az esetben csak anyanyelvünk megerőszőszókolásával illeszthető bele [חֲמָתוֹ נִתְּחָה כְּאֵשׁ] (ch^amâtô nitt^okha kâ'ēš) „haragja előre tör/előre van törve, mint a tűz”, de bármely nyelv megerőszőszókolása nélkül mondhatjuk, hogy a *nâtakh* Niphal jelentése megfeleltethető az egyszerű jelentésnek, vagy még pontosabban mediális jelentésnek, „kiömlik, kiárad...etc.”¹⁶ A könyv további részeiben látható

¹⁶ A Brown-Driver-Briggs: Hebrew and English Lexicon a Q. „to pour forth”, Ni. „to be poured, to be poured out”, a Hi. „to pour out, to melt” jelentéseket hozza, melyben azonban a Ni.-ra hozott passzív jelentés félrevezető, tulajdonképpen az ige mindhárom

lesz, hogy Náhum bizonyos szavak különböző igetörzsekben való előfordulásait – sőt továbbmenve, bizonyos igetörzseket használ a hangulatkeltésre, fenntartásra, fokozásra, melyek alkalmasak az adott szerep betöltésére. Számtalan példa lesz rá, hogy a paralell szerkesztés szerves részét képezi az egyes igék azonos igetörzsben való használata. Az egyszerű igetörzs használatát a paralell szerkesztés megbontásában fedezzük csak fel, olyan helyzetekben, ahol az ige és igetörzs szerepe nem kíván mögöttes értelmet sugallni. Ez alól kivételt képez a könyvet bevezető himnusz, ahol például a נקם [nâqam] „bosszút áll” szó háromszor fordul elő egy egységen belül, ahogy ezt már a megelőző részben kifejtettem.

Tehát a *nâtaḫh* igehez szervesen kapcsolódik párhuzamot alkotó párja, a נתַּחַ [nâtaḫ] „lehúzni” ige. Helyi használatában a Niphalnak a ma legáltalánosabb értelmét – a passzívot véljük felfedezni. A szövegkörnyezet ékes példája annak, hogy a héber is hibátlanul képes kifejezni ágenssel meghatározott szenvedő szerkezetet [וְהִצְרִיִּים נִתְּצוּ מִמֶּנּוּ] (w^hattzurîm nitt^ezû mimmennû) „És a sziklák leomolnak általa”, mely újabb bizonyítéka annak, hogy a ׀ prepozíció tökéletesen betöltheti az „elszenvedtető” kísérő partikulájának szerepét. Az ágens megnevezése a héber passzív szerkezetektől egyáltalán nem idegen, ezzel pedig Arnold és Choi megállapításának mondunk határozottan ellent, miszerint: „*Hebrew’s use of the Niphal is an «incomplete passive» [...] By the incomplete passive we mean this same transformation minus the agent [...] All Hebrew passives belong to this category; construction with a specified agent are virtually nonexistent.*”¹⁷ Ennek cáfolására maga Náhum könyve is több példát fog szolgáltatni. Itt azonban a két ige között elsöre tökéletesnek tűnő szinkronitást – az igetörzset, és azt, hogy itt ún. retorikai jövő kifejezésére szolgáló perfectum alakokat találunk –

alakja jelentésben közelebb áll egymáshoz, és távolabb az adott igetörzsek hordozta értelemről, azonban érdemben foglalkozni csak különböző példák felsorakoztatásával lehet, így ezt a kérdést most nyitva hagyom.

¹⁷ Bill T. Arnold – John H. Choi: *A Guide to Biblical Hebrew Syntax*. Cambridge University Press, USA, 2003. pp. 39.

megbontja az, hogy a Niphal két fő jelentésköre itt azonnal elhatárolódik, hiszen mediális jelentés áll szemben a passzív jelentéssel. Azonban mélyebbre nézve a két ige használatában, a *nâtaḫ* csak egyszerű és kauzatív igetörzsekben fordul elő, nevezetesen Qal-ban, Niphal-ban, Hiphil-ben, és nagyon ritkán Hophal-ban. Mint intranszitiv igénél, a Piel betölthetné a faktitív funkciót, ehelyett azonban csak azt találjuk, hogy ennek az igének tranzitív jelentése csupán a késői héberben alakul ki, ahol a Hiphil révén kapja meg a „olvaszt” jelentést, ekkor pedig Niphal-ban már „ömleni, folyni”-t jelent. Ezt azt jelenti, hogy némi túlzással a Ni.-t beírhatnánk a harmadik oszlop harmadik sorába is, hiszen a Hiphil és Hophal *melletti* reflexív jelentés hordozására is alkalmasnak tűnik. A *nâtat*z igénél azonban azt találjuk, hogy az aktív-kauzatív és a reflexív faktitív-kauzatív jelentések hiányoznak, a Niphal a Piel és Pual mellett valóban egy egyszerű, passzív jelentést hordoz.

A זרע [zâra^c] „vetni, magot szórní” imperfecum singularis 3. masculinum (1,14) ismét egy példa arra, hogy az ágens jól kifejezhető. Az Arnold-Choi-féle szintaxis hoz néhány példát a „ritka teljes passzív szerkezetre” (ami számtalan példa alapján bizonyíthatóan nem is olyan ritka): Gen 9,6 בָּאָדָם דָּמוֹ יִשָּׁפֵךְ [bâ’ádám dâmô yiššâfêkh] „Az ember által vére kiontatik...”; Deut 33,29 עַם נוֹשָׂא בַיְהוָה [‘am nôša^c baYhwh] „A nép meg volt védve az Úr *által*...”; ...stb. Jelen kifejezés is szép példája annak, hogy a Tanakh nincs annyira híjján a teljes passzív szerkezeteknek. לא יִזְרַע מִשְׁמַךְ עוֹד [lo’ yizzâra^c miššimkhâ ‘ôd] „És nem lesz elhintve magod többé neved *által*...”.

3,3-ban a szöveg némileg kétségek közt hagy minket a כָּשַׁל [kâšal] „botladozni, megbotlani” ige használatával kapcsolatban. A BHS¹⁸ szövege qetiv-qere¹⁹-ként hozza az alakot, וְאֵין קֶצֶף לְגוֹיָהּ וְקִשְׁלוֹ בְּגוֹיָהָם, [(w^eên q̄tze lagg^ewiyya) y^ekhošlû bigwiyyâtâm] „(És nincs vége a holttesteknek [a holttestek sorának...stb.]), megbotlanak hulláikban”. A y^ekhošlû a masora parván jelzett וְקִשְׁלוֹ [w^ekhošlû] alak szerint van

¹⁸ Biblia Hebraica Stuttgartensia

¹⁹ A magánhangzójelekkel ellátott szövegtől eltérő olvasat

pontozva, így magában értelmetlen. Azonban a kritikai apparátus szerint bizonyos szövegváltozatok a יכלשׁ alak Niphal pontozását hozzák [yikhš^olû]. Ha viszont a kontextusból magunk kívánjuk meghatározni, hogy melyik alak megfelelő, akkor azt találjuk, hogy a *kâšal* ige Qal és Niphal jelentései egybeesnek, illetve a Niphal a Qal jelentését a „gyengének lenni, elgyengülni” statív, mediális árnyalatú többlettel egészíti csupán ki, ezen kívül pedig csak műveltető értelme létezik. Így pedig, ha figyelembe vesszük mindkét lehetőséget, a mondat jelentése „megbotlanak hulláikban, *elgyengülnek hulláik által* (látványuktól, stb.)”. Bár a BDB a *kâšal* Niphal jelentéséhez elsőként azt hozza: *stumble* (=Qal), rá kell jönnünk, hogy a Qal és Niphal közti árnyalatnyi eltérés ebben a kontextusban nagyon fontos retorikai különbségekhez vezet, és mint ilyen, figyelembe véve a szöveggörnyezetet, az egyszerű „megbotlani” jelentés az elfogadhatóbb.

Bizonyos hiányok pótlását igyekeznek megtenni azok az igehasználók is, melyek azonos jelentéseket különböző igitörzsekben különböző gyökökből vezetnek le. 3,18-ban található a פושׁ [pûš] „II. szétszórva lenni” ige kizárólagos alakja, ami jelentését tekintve is egyedülálló. נִפְּשׁוּ עַמְּךָ עַל הַהָרִים וְאַיִן מִקְבֵּץ [nafošû ‘amm^ekâ ‘al hehârîm w^oên m^eqabbētz] „Szétszórattatott néped a hegyekben és nincs összegyűjtő(jük)”. A *pûš* igének a BDB csupán I. („ugrándozni”) és II. („szétszórva, szétszórva lenni”) jelentését hozza, aminél a rokonság nem állapítható meg teljes bizonyossággal, azonban mindenképpen érdekes, hogy a *pûš* I. csak Qal-ban, a *pûš* II. pedig csak Niphal-ban fordul elő, és az utóbbi hapax. Éppen emiatt a BHS szövege korrekcióval él, és a נִפְּשׁוּ [nafošû] alakot נִפְּצוּ [nafotzû]-ra javítja.

A *nâfatz* ige I. Qal jelentése „szétver, darabokra tör”, II. Qal jelentése „szétvertnek, széttörtnek lenni”. A BDB *nâfatz* II.-nél megjegyzi, hogy néha a פִּצַּץ [pûtz] ige másodlagos gyökvariánsaként kezelik Ni.-ban. Míg *nâfatz* II. csupán Qal-ban fordul elő, addig a *pûtz* I. Qal-ban, Niphal-ban, és Hiphil-ben. Nyilvánvalóan a *pûtz*-hoz irányít el bennünket a BHS, amikor felajánl egy másik olvasatot, azonban a *pûtz* és *nâfatz* átjárhatósága és a Náhumban szereplő *pûš* ige elképzelhető, hogy

dialektális különbségekre utal. A *pûtz* és *nâfatz* igék láthatóan kiegészítik egymást, a gyökök alakulásának különbsége valószínűleg használatbeli, és ezáltal minden bizonnyal tér-, esetleg időbeli variánsokra utal. Ugyanígy feltételezhető, hogy a *pûš*, mint változat, nem a véletlen műve és nem elírás, hanem mivel a képzés helyét tekintve zöngétlen szibilánsok, valószínűleg a dialektusok kiejtésbeli különbözőségeinek egy alanyát képezték.

FAKTITÍV-KAUZATÍV CSOPORT – A LÁTSZÓLAGOS TELJESSÉG

A könyv első pár mondatában (1,3) a נקא [nâqâ] „üresnek lenni” ige figura etimologicájával ér a csúcsára a bevezető „hangulatkeltés”. וַיִּקְרָא לֵאמֹר וַיִּקְרָא יְהוָה „Bizony nem hagy büntetlenül az Úr.” Itt a Piel ige-törzs, ami a hagyományos magnus consensus alapján „intenzív” jelentést hordoz, a magyar fordításban is jól érzékelhetően egy megengedő jelentéstartalmat is közvetít. Az Arnold-Choi-féle szintaxis S. Kaufman-ra hivatkozva²⁰ elveti azt a nézetet, miszerint, ahogy az egyéb ige-törzseknél, úgy a Piel-nél is meghatározható lenne egy uralkodó jelentés/jelentéscsoport, mint ahogy erre már utaltam a bevezetőben. Ők maguk megengedő jelentésáryalatú kauzatív aktív ige-törzsként határozzák meg, mely számtalan funkciót betölt a héber nyelvben. A *nâqâ* ige Piel jelentése éppen ezt a megengedő jelentésáryalatot hordozza magában, lévén, hogy Qal statív ige, ezen kívül pedig csak Niphal-ban fordul elő – amely passzív/mediális állapotot jelöl: megtisztítva lenni²¹ –, azonban Niphal-ban is hordozhat a Qal statívnek megfelelő jelentést: ártatlannak lenni. Piel-ben a „megtartani ártatlannak, mentesíteni, büntetlenül hagyni” jelentések tökéletesen betöltik a megengedő értelmet.

A felsorakoztatott Piel funkciókon kívül persze találunk esetenként

²⁰ Bill T. Arnold – John H. Choi: A Guide to Biblical Hebrew Syntax. Cambridge University Press, USA, 2003. pp. 42.

²¹ Statív igék passzív jelentésű Niphal-járól beszélni véleményem szerint felesleges, az ige jelentésköre nem engedi meg az egyszerű passzív szerepet.

egész más jelentéskört, nevezetesen, mikor áthajlásokat vélünk felfedezni más igeörzsekkel. A Hiphil műveltető értelmét gyakran a Piel is magára veszi, ahogyan a faktitív-*kauzatív* elnevezés is mutatja, azonban az átjárhatóság teljesen természetes mivoltára maga Náhum könyve hoz példát, mikor a parallelismus membrorum párhuzamos, műveltető igéi Piel-Hiphil párhuzamban szerepelnek. A יבש [yâvêš] ige (1,4) Qal, Piel és Hiphil előfordulásai, talán statív mivoltának köszönhetően, tulajdonképpen két jelentéskörre redukálódhatnak azáltal, hogy a Piel és Hiphil jelentés adott esetben összemosódik, és egyértelműen műveltető értelmet kap. וַיִּבְשֶׁהוּ...הַחֲרִיב [wayyabb^êšêhû...hech^êrîv] „és kiszárította azt...kiapasztotta”. A két szó abszolút szinoníma, így érdekes kérdés az, hogy miért volt szükség a két szó két különböző igeörzsből való használatára ilyen szoros párhuzam mellett. A yâvêš ige Piel-je és Hiphil-je – mint említettem –, összemosódik, legalábbis a mi szemünkben. A חָרַב [chârêv] igének pedig sem I., sem II., sem III. jelentésében nincs Piel ragozása²². A yâvêš ige Piel és Hiphil jelentéseinek különbségét az mutatja meg nyilvánvalóan, hogy az eddigi gondos ügyelés az igeörzseket is felhasználó párhuzam-szerkesztésre valószínűleg nem hagyta volna a két ige különböző igeörzsekben szerepelni, ha erre jó oka nincs. Bár a mi fülünknek a יִבֵּשׁ [yibbêš] és הוֹבִיֵּשׁ [hōvîš] alakok „kiszárítani, kiszáradni”-t egyaránt jelentenek, az árnyalatnyi különbségre akár a Náhum által vont párhuzam is fényt deríthet. Annyi biztos, hogy az adott mondatban egyértelműen műveltetésről van szó. גּוֹעַר בַּיָּם וַיִּבְשֶׁהוּ וְקָלַ [gō^êr bayyâm wayyabb^êšêhû w^êkhol hann^êhârôt hech^êrîv] „Korholja a tengert és kiszárítja azt és minden folyót kiapaszt (kiszárít)”. A BHS apparátusa yâvêš alaknál megjegyzi, hogy *talán* a וַיִּבְשֶׁהוּ [wayyovîšêhû] a célszerű pontozás, és ez meg is oldaná a problémát, mert a két teljesen paralell ige Hiphil-ben állna, azonban mivel ez feltételezés, számolni kell azzal, hogy itt eredetileg egy Piel áll. Ebben az esetben

²² Chârêv I. Q.: száraznak lenni; Pu.: Ju 16,7-8 „of fresh bow-strings (of gut); Hi.: megszáritani, kiszárítani; II. Q.: magányosnak, kihaltak, sivárnak lenni; Ni.: sivár, kiszáradt (vö. mn.); Hi.: kiszárítani, sivárrá tenni; Ho.: kiszárítottnak lenni; III. Chârav Q.: támadni, leverni; Ni.: megtámadva lenni (vö. Ho.); Ho.: megtámadva lenni

pedig számolni kell azzal, hogy a *yâvêš* Piel-je jelentését tekintve megegyezik a *chârêv* Hiphil-jével, viszont akkor a *yâvêš* Hiphil-je kell, hogy egy némileg más – ebbe a szövegkörnyezetbe be nem illeszhető jelentést nyerjen. Ha megnézzük a *yâvêš* előfordulásait Hiphil-ben, azt találjuk, hogy nem tehető még mindig egyértelműen különbség a két igetörzsbeli jelentései között [סוּף מִפְּנֵיכֶם מִי יָם הַיָּבֵשׁ אֶת אֲשֶׁר הוֹבִישׁ אֶת מִי יָם (kî šâma^onû ’et ’âšer hôvîš Yhwh ’et mê yam sûf mipp^onêkhem) „Hallottuk, hogy kiszárította az Úr a Vörös-tengert előtettek” de (!) lit.: „Hallottuk, amit kiszárított az Úr, a Vörös tengert előtettek”, Józs 2,10; וְרוּחַ הַקִּדְמִים הוֹבִישׁ פְּרִיָהּ (w^orûach haqqâdîm hôvîš piryâh) „És a keleti szél kiszárította gyümölcsét”, Ez 19,12; ...stb.]. A Piel-re is hasonló példákat találunk, bár jóval kevesebbet [יִנְקֹתוּ תִנְבֵּשׁ שֶׁלֹּהֶבֶת (yonaqtô t^eyabbêš šalhevet) „Ágát kiszárítja a láng”, Jób 15,30; וְרוּחַ נְבֻאָה תִנְבֵּשׁ גֶרֶם (w^orûach t^eyabbeš gerem) „És a megsebzett lélek kiszárítja a csontot”]. Mivel egyértelmű különbséget a két használat között ilyen szinten nem lehet felfedezni, ezért célszerű a kritikai apparátus javítását elfogadni, miszerint a *yâvêš* ige is Hiphil-ben szerepel, s így nem csak a tartalmi, de a formai párhuzam is megmarad az adott versben. Mindazonáltal ez is jó példája annak, hogy mennyi átjárhatóság van adott esetben az egyes igetörzsek használata között.

Sokszor a jelentés meghatározását is elősegíthetik az egyes használatok. Az עָנָה [‘ânâ] „itt: meghajolva lenni” (1,12) igére a BDB ‘ânâ I., II. és III. jelentéseket hoz²³. A Piel a jelentést illetően áruklódó igetörzs, ugyanis csak a III. jelentésében ragozható Piel-ben. A szó I. értelmében az igetörzsek hagyományosan megállapított jelentéseihez teljesen jól besorolhatók mindhárom igetörzsben, amiben előfordulhatnak. A II. és III. jelentéscsoport Qal-ban statív értelmű, azonban a ragozási formák semmiben sem különböznek az I. értelemről. A különböző igetörzsekben való használatok széles skálája csak a III.

²³ I. Q.: válaszolni; Ni.: választ „képezni”, megválaszolva lenni; Hi.: megválaszoltatni; II. Q.: elfoglaltnak, foglalkoztatottnak lenni; és III. Q.: lehajolva, meghajolva, meggyötörve lenni; Ni.: megalázkodni; Pi.: megalázni, meggyötörni; Pu.: meggyötörve lenni, megalázva lenni; Hi.: gyötörni; Hit.: megalázkodni, meggyötörtnek lenni

jelentésben mutatkozik meg, azonban statív mivoltuknak köszönhetően az egyes igeörzsekben való jelentésük itt sem különül el élesen, mint más statív igeéknél sem. Az Arnold-Choi-féle szintaxis szerint a Niphal igeörzs négy különböző jelentésárnyalata közül²⁴ itt egyértelműen a visszaható érvényesül, az igazi passzív értelem kifejezését ráhárítva ezzel a Pual-ra, és így a Niphal-beli jelentést közelítve a Hitpael alapvető jelentéséhez. Az ige aktív jelentését pedig itt a Piel veszi magára, ami az általánosnak tartott „intenzív” értelemkörbe még beleférő faktitív funkciójában tranzitív igét csinál a Qal-ban intranszitiv igeékből. Ennek a tranzitív jelentésnek a vonzata 1,12-ben a tárgyi suffixum [עֲנִיתִךָ] (w^{cc}innitikh) „És megalázlak téged...”].

A בָּשָׂר [bâsar] „hírt vinni” (2,1) ige egyik példája a sok közül annak a ténynek, hogy a Piel igeörzs nem tekinthető lezármaztathatónak az egyszerű igeörzsből, annál inkább egy – bár nehezen meghatározható – de teljesen önálló jelentéscsoportot alkot, hiszen mint más hasonló igeék esetében is, az „egyszerű” ragozás itt is hiányzik. Ez az ige csupán Pielben és Hitpael-ben fordul elő, azonban a Hitpael-t már Piel származéknak tekintjük. Az ige Piel jelentése „jó hírek miatt örvendezni, (jó) hírt vinni, prédikálni; Hitpael jelentése pedig „jó hírt kapni”. Bár nehézkesen, de besorolható az ige az Arnold-Choi szintaxisának denominatív kategóriájába, amely arra kíván rávilágítani, hogy a főnévi eredetű szavak igévé alakulása ezen az igeörzsön és származékain keresztül megy végbe²⁵. Két, a בָּשָׂר.ג. gyökből képzett főnevet találunk. Az egyik a בָּשָׂר [bâsar] – ami húst jelent, és az ige jelentésével semmilyen összefüggésben nincs. A másik a בְּשָׂרָה [b^esârâ], ami látszólag ennek a nőnemű alakja, azonban ha elfogadjuk, hogy a főnév a primer, az ige pedig szekunder, a főnévből deriválódott, akkor ez az alapszó (mivel jelentésében nem vonható párhuzam a „hímnemű alakkal”). Azonban a sémi gyökmássalhangzós rendszerrel messzemenő kijelentéseket a szavak grammatikai besorolásának „keletkezését” illetően nem tehetünk.

²⁴ Passzív, mediális, reflexív, statív

²⁵ A Guide to Biblical Hebrew Syntax példának hozza a דָּבָר – דִּבְרָה párhuzamot

Ezzel az igével kapcsolatban esetleg a sémi összehasonlító nyelvészet lehet segítségünkre – a teljesség igénye nélkül most az arab nyelvre korlátozva a vizsgáldást –, mivel az arab nyelvben a héber b.s.r gyökből képzett formák szintén mind megvannak, azonban némi eltéréssel. A بشر [bašira] szó, ami a héber בִּשֵׁר [bissêr]-nek felel meg, első, tehát egyszerű igetörzsben „örvendezni”-t jelent. Második igetörzsben [بشّر (baššara)], ami a héberben éppen a Pi.-nek felel meg, „jó hír miatt örvendezni”-t jelent, tehát az arabban ennek az igének megvan a héberből hiányzó „nem intenzív” jelentése. Az ehhez a jelentéshez kapcsolódó főnévnek szintén megvan a hasonlóan nőnemű párja, بشارة [biša'ra(tun)]²⁶. Mai arab-héber szótárban²⁷ azonban ezt az alakot már nem találja meg, a héber főnév párjaként a بشر [bušr] szót hozza, "בשורה טובה" jelentéssel. Szintén innen kiindulva úgy látszik, hogy az arab ige előfordul az 1., 2., 3.²⁸ [بأشّر (bāšara) „örülni; jó hírnek örülni; elkezdni, foglalkozni vmivel”] és 10.²⁹ igetörzsben [استبشّر ('istabšara) „jó jelet látni, figyelmeztetést kapni”]. Mindebből jól látható, hogy arabban ennek az igének a jelentésköre jóval szélesebb, ami bár nem indokolja egyértelműen, hogy a héber igével kapcsolatban el kell vetnünk azt a nézetet, hogy a két használatban lévő alak a főnévből alakult ki, azonban megfontolandó az az eshetőség is, hogy a héberben is egy sokkal átfogóbb értelemről lehetett szó, azonban bizonyos alakjai eltűntek az igének, illetve egybeolvadtak más alakokkal.

Ahogy már több esetben láttuk, fontosak az igetörzsekkel is kifejezett párhuzamok, amire számtalan példát szolgáltat Náhum könyve. 2,4-ben két Pual alak is található, némileg szinonimaként használva. Az egyik az אדם [ʾâdom, ʾâdêm³⁰], a másik pedig a תלע³¹ [tâla^c]. מִגֵּן גִּבְרִיהוּ מֵאֲדָם אֲנָשִׁי [mâgēn gibbôhû m ʿâddâm, ʾanšê chayil m^ctullâ^cim] „Vitézeinek pajzsa *pirosra festett*, a katonák *vörösbe öltöztek*”. A *tâlac*

²⁶ BDB, pp. 142.

²⁷ <http://avalosh.snunit.k12.il/>

²⁸ Az igetörzs a „valaki vagy valami jelenlétére irányuló cselekvést” fejezi ki., műveltető

²⁹ A 2. és 4. igetörzs származéka, túlnyomóan visszaható jelentéssel.

³⁰ A BDB a statív igéknek ezt a két formáját hozza rá; Q.: pirosnak lenni, Pu.: pirosítottnak, pirosra festettnek lenni, Hi.: „pirosságot kibocsátani”, Hit.: pirosulni

³¹ Pu.: vörösbe öltözött

ige a BDB szerint denominatív Pual-ban, a תִּלַּע³² [tôlâ^c], illetve a תִּלְעָה³³ [tôlê^câ] főnevekből képzett, amely csupán itt fordul elő a *meâddâm*-mal párhuzamba állítva. A késői héberben a Hiphil denominatív „férgemet tenyésztetni” jelentést kap. Itt viszonylag könnyen elfogadható a denominatív funkciónak jelen használata, ami egyéb, gyakran használt igéknél, mint például a *dibbēr*, kétségbe vonható. Azonban itt a használat szűkmarkúsága, és a ritka előfordulás minden bizonnyal erre utal. Az sem teljesen kizárt, hogy a *tâlac* ige itt előforduló Pual alakja már egy megerőszőkolása a nyelvnek, éppen amiatt, hogy a „ritmus” és a költőiség ne szenvedjen csorbát. A Közel-Keleten (sőt onnan tovább menve is) több példát találhatunk arra, hogy a verselés szabályai adott esetben felülírják a grammatikát. Egyik legékezebb példája ennek a perzsa költészeti, amely az iszlám hódítás után rendkívüli erőfeszítéseket tett, hogy az arab metrikát alkalmazni tudja, azonban felismerték a két nyelv poétikai összeférhetetlenségét, lévén, hogy sémi és indo-európai nyelvekről van szó, így átalakításokkal és különböző licentiák alkalmazásával békítették ki az ellentétet és alkalmazták viszonylagos biztonsággal az arab metrikát a perzsa nyelvre, azonban a grammatika a verselés fontosságai sorrendjében egyáltalán nem az első helyen áll, ha a metrika és/vagy a rím úgy kívánja, a nyelv némileg a nyelvtan rovására alakítható. Feltételezhető, bár nem bizonyított, hogy ennek előzményei voltak már a középperzsa irodalmakban is, tehát a szellemiségtől nem idegen ez a fajta költészeti attitűd. Elképzelhető, hogy Náhumnál is erről van szó, ez pedig remek bizonyítéka lenne a faktitív-kauzatív igeörzsek denominatív funkciójának.

A faktitív-kauzatív igeörzsek tulajdonképpen intenzív mivolta olyan szempontból semmiképp sem elvethető, hogy szövegkörnyezetükhöz igazodva, az eseménydús, leíró, lefestő elbeszélésekben nagyobb szerephez jutnak, „intenzívebbé”, mozgalmassabbá teszik az előttünk kirajzolódó képet. Rendkívül szemléletes kifejezőmódot használ 3,10-

³² féreg; vörös dolog

³³ ua.

rokonság valóban jó magyarázatul szolgál, és nem lehetetlen elképzelnünk, hiszen a kezdő gyökmássalhangók likvidák, így nem kizárt, hogy ezek felcserélődhettek, ami vagy a korábbi- és későbbi nyelvéllapotok különbségéből fakad, vagy ami valószínűbb: dialektális különbség. A *lātaš* ige Qal-ban és Pual-ban fordul csupán elő, könnyen lehet, hogy a passzív alakjának „kalapálva lenni” értelme került bizonyos dialektusokban előtérbe, ahol pedig a likvidák felcserélődésével alakultak a szavak. Az l.t.š. gyökből egyetlen helyen található főnév, Gen 25,3-ban לְטוֹשִׁים [l^otūšîm], Ábrahám és Ketura leszármazottainak genealógiájában, ami bár alakilag a Qal participium passivum-mal hozható összefüggésbe, akárcsak ezelőtt a *rātaq* ige esetében, valószínűleg párhuzam nem vonható a két szó között a megegyező gyökök ellenére.

KAUZATÍV CSOPORT – A KOMPENZÁCIÓ HIÁNYA

A kauzatív csoportnak is megvannak a „maga igéi”, melyek „alapjelentésükben” ragadhatók meg a műveltető igtörzsekben. Ilyen például a 2,4-ben Hiphil-ben álló és a 2,6-ban Hophal-ban álló כוּן [kûn] „elkészíteni” ige. Ennek az igének az előfordulásai a Qal kivételével mindenhol megtalálhatók, azonban a faktitív-kauzatív és kauzatív csoportok jelentései összecsúsznak. Az egyszerű típusú igtörzsek közül csak Niphal-ban fordul elő, ami arra enged következtetni, hogy itt a kauzatív igtörzsekből hiányzó reflexív értelmet próbálták esetleg megtartani, azonban a Niphal sem képviseli már ezt az árnyalatot.

Érdemes egy pillantást vetni a 3,3-ban előforduló עלה [‘âlâ] „felmenni” igére. Ezzel az igével leggyakrabban Qal-ban és Hiphil-ben találkozhatunk, és valóban, a teljes faktitív-kauzatív jelentéscsoport hiányzik, leszámítva, hogy egy-két maradványát találhatjuk a Hitpael alaknak. Az 1. táblázatban világos rendszerben állnak az igtörzsek. Ennek a táblázatnak az analógiáját követve nézzük meg az *câlâ* ige jelentéseit a teljes rendszerhez képest.

		Típus		
		<i>Egyszerű</i>	<i>Faktitív- Kauzatív</i>	<i>Kauzatív</i>
Igenem	<i>Aktív</i>	Qal °âlâ <i>felmegy</i>	Piel	Hiphil he°câlâ <i>felvisz</i>
	<i>Passzív</i>	Niphal	Pual	Hophal ho°câlâ <i>felvive lenni, bevive, betéve lenni</i>
	<i>Visszaható</i>	Niphal na°câlâ <i>kimegy, eltávolodik, stb.</i>	(Hitpael ~hit°al <i>felviszi magát, felvivődik)</i>	

4. táblázat

Tekintve, hogy a Hitpael-re, mint reflexív jelentéshordozóra már nem számíthatunk, itt ékes példáját találjuk annak, hogy hogyan veszi át a Niphal a teljes és kizárólagos reflexív szerepet.

Azonban 3,3-ban az *câlâ* ige a táblázat alapján látszólag világos Hiphil-je is zavarba ejtő. פָּרַשׁ מֵעֵלָה וְלָהֵב חֶרֶב וּבָרַק חֲנִית וְעוֹד [pârâš ma°le w°lahav cherev ûvrâq ch°nît etc.] „Lovas visz fel és kard pengéje, és lándzsa villogása, etc.” Ha az *câlâ* Hiphil-jének alap jelentését vesszük, akkor a fordításnak így kéne kinéznie, azonban érezhetően hiányzik belőle a tárgy, lévén, hogy tranzitív igeről van szó. Ha az „és” szót elhagyjuk, egész más értelmet kap a mondat, azonban a felsorolás az állítmány tárgyaként jelenik meg, azonban a BHS nem jelzi, hogy lenne ilyen szövegváltozat, így a Hiphil egy más jelentését kellene keresnünk, azonban a tranzitivitástól nem tudunk megszabadulni, így jobb megoldás nem lévén, a particípium használatában kell keresni a kulcsot.

Az egyes igei aspektusok használata igen sokat hozzátehet adott igék és igeörzsek jelentéseihez, azonban akár el is vehet belőlük. A participiumok három fő csoportra oszthatók, mint ahogy azt már az előzőekben kifejtettem: attributív, predicatív és szubsztantív.

Ha attributív participiumként kezeljük, a tranzitivitás igény szerint elhagyható, bár ez némi erőszaktevés a nyelven, azonban így a jelentés „Felvivő lovas és kard pengéje, és lándzsa villogása, etc.”. Ám érezhetően a tárgyra itt is szükség lenne ahhoz, hogy ne legyen csonka a jelentés. A predikatív jelentésről már esett szó két bekezdéssel ezelőtt.

Vissza kell térni az igeörzsek különböző jelentéseinek vizsgálatához. Ha összehasonlítunk egyéb Bibliafordításokat, azt találjuk, hogy a fordítások és az értelmezések sehol sem egységesek.

1. A Septuaginta szerint: και ιππευς αναβαινοντος και σιμβουσης ρομφαιας etc. „És felmenő lovas, csillogó kard...etc.”, tehát ez a szöveg az attributív jelentést hozza (praesens participium activum genitivus singularis 3. masculinum).

2. A King James-féle angol fordítás egészen eltér a szó szerinti fordítástól és (át)értelmezi a szöveget: „The horseman lifteth up both the bright sword and the glittering spear...etc.”

3. Az angol újfordítás szintén attributívna fordítja: „Horsemen charging, swords flashing, spears gleaming...etc.”, azonban más jelentéssel.

A BDB megjegyzi, hogy itt a „bring up horses to a charge” értelem használható, bár ez a rész ezzel együtt érezhetően nem világos. Nem tagadható, hogy az *câlâ* ige Hiphil-jébe éppen ez a jelentés is beleférhet, azonban az ilyen nüanszok mutatják, hogy nem ismerjük jól még az oly gyakran használt igék teljes jelentésköreit sem, mint az *câlâ*.

Az olyan igék, melyek csak bizonyos csoportokban fordulnak elő, feltételezhetően az igeörzsek denominatív mivoltuknak köszönhetően kapták meg verbális funkciójukat. Ez a Piel mellett a Hiphil-re és származékaira is érvényes.

3,6-ban a שָׁלַח [šâlakh] „dobni, hajítani” ige első ránézésre ezt támasztja alá. Csupán a két kauzatív igeörzsből fordul elő, azonban a

jelentéséhez szorosan fűzhető névszót nem találunk a héber nyelvben. Három ebből a gyökből képzett főnevet találunk, a שלך [šâlakh] „ragadozó madár”, שלכה [šalekhet] I. „favágás, fakitermelés”, II. „a Šallekhet templomajtó” (1Krón 26,16). Bár az ige jelentése a főnevek ismert jelentéséből csak igen kitekert módon magyarázható, ennek ellenére nem lehetetlen ebből levezetni. Párhuzamként hozható még az arab سلك [salaka] ige, ami 1. igetörzsben „utazni”-t jelent. A rokonság sehol sem egyértelmű, és bizonyos szempontból mégis mindenhol az. A templomkapu jelzőjeként használt *šalekhet* szó utalhat a kapu *esésére*, a fakivágás bizonyos szempontból a fa *dobását* jelenti, a ragadozó madár *ledobja* magát felülről, azonban tekintve a főnevek lehető legritkább előfordulását, amivel szemben áll a *šalakh* ige Hiphil-ben és Hophal-ban való gyakorisága, a denominatív funkció szerepe itt nem áll olyan biztos lábakon, mint más esetekben. Másrészt a jelentéskörből is kitűnik, hogy indokolatlan az ilyen ritka és specifikus jelentésű főnevekből egy olyan általánosan használt igét eredeztetni, mint a „*dobni, hajítani*”. Mivel azonban érezzük az ige jelentésében a kauzativitást, feltételezhetjük, hogy létezhet/létezett aktív párhuzama is, ahogy azt az arabból is látni. Nem kizárt, hogy egy egyszerű igetörzsben használt „utazni” jelentésből alakult ki a műveltető „utaztatni” = „dobni, hajítani, ~küldeni” értelem.

Prófétai szövegekben igen fontos szerepet kaphat a passzív – ahogy logikusan elvárnánk – , mint 2,8-ban is látható, hatásos „felsorolást” alkot két Hophal, közbeékelve egy Pual alakkal. הַעֲלֵתָהּ הַעֲלֵתָהּ [w^ehuttzav gull^etâ ho^{ca}lâtâ] „És elkészült (elvégeztetett); fel van (lesz) fedve, felvitetik”. Tulajdonképpen azonban a könyv egészét tekintve a passzív szerkezetek használata nem olyan gyakori, mint várnánk. Az élénk képek Ninive pusztulásáról, a birodalom bukásáról és az Úr ítéletének bekövetkeztéről mind *elszenvedői* a próféciaának, ennek ellenére azonban látszólag – ami a felületes statisztikát illeti – a passzívumok használata kisebbségben van.

A Náhum könyvében előforduló, igen kevés imperativus közül az egyik, 3,14-ben maga az imperativus és az ige által párhuzamba állított, azonban igetörzsben eltérő alakok egy felszólító felsorolásba ágyazva. A

חזק [châzaq] „erősnek lenni” ige egy egységen belül kétszer fordul elő imperativus singularis femininum-ban, azonban két különböző igitörzsben. A *châzaq* ige jelentése igen széleskörű, azonban passzív igitörzsben nem fordul elő³⁴, ellenben a kauzatív igitörzsben jól átlátható jelentéskörrel rendelkezik. חַזְזִיִּי מִבְּצֻרְיֶךָ (...) הַחֲזִיִּי מִלְבָּן [chazziqî mivtzârâyikh (...) hachaziqî malbên] „Eőssítsd erősségeidet (...) javítsd meg a téglavetőt”. Itt az ige azonos kontextusban, ám különböző igitörzsben használt két alakja egyáltalán nem kelt disszonáns benyomást, épp ellenkezőleg. A Piel és Hiphil jelentések közelítése egymás felé anélkül, hogy a teljes azonosulást elérnék, hatásos kontrasztot jelenthet a költői szövegekben.

Nem egy példát találunk olyan igeekre Náhum könyvében belül is, amilyen a *châzaq* is, mely bár jelentéskörét tekintve megengedné a passzív alakot, mégsem fordul elő passzív igitörzsben. Ilyen a רבָּה [râvâ] ige is, mely azonban a *châzaq*-tól eltérően még reflexív igitörzsben sem fordul elő, kizárólag aktívban³⁵. Hiphil-jének jelentése azonban egyértelmű és problémamentes. הִרְבִּית רַקְלֶיךָ מִכּוֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם [hîrbêt rokhlâyikh mikkôkhvê haššâmayim] „Többé tetted kereskedődet az ég csillagainál”.

Érdekes eredményre juthatunk, ha teszünk egy próbát és megnézzük, vajon lehetne az ilyen típusú igeeknek minden igitörzsben értelmes jelentésük (különös tekintettel statív mivoltukra), ehhez pedig a már említett *châzaq* és *râvâ* igeeket használva fel.

³⁴ Q. I. 1. intrs. erősnek lenni, megerősödni, 2. keménynek, szilárdnak, gyorsnak lenni, 3. nyomni, sürgősnek lenni; Pi. 1. erőssé tenni, erősíteni (fizikailag), 2. erőre kapni, megerősödni, 3. merésszé, bátorrá tenni, 4. keménnyé tenni, 5. szilárddá tenni; Hi. 1. erőssé tenni, megerősíteni (pl. királyságot), 2. keménnyé, zorddá tenni, 3. támogatni, 4. javítani, megjavítani, 5. uralkodni, 6. elkapni, eltulajdonítani vmit, tartalmazni; Hit. 1. megerősödni, 2. „erőt nyújtani”, 3. ellenállni, 4. pártján állni vkinek

³⁵ Q. 1. sokasodni, 2. nagynak lenni; Pi. gyarapítani, nagygyá tenni; Hi.: 1. sokasítani, sokszorosítani, gyarapítani, 2. hatalmassá tenni [+ egyéb kontextusfüggő jelentések, melyeket most nem függetlenülém szövegkörnyezetüktől]

	חזק		רבה	
Q.	חזק	erősnek lenni	רבה	soknak lenni, sokasodni, nagyinak lenni
Ni.	נחזק	erősíteni magát*	נרבה	sokasodni (=Q)*
Pi.	חיזק	erőssé tenni	ריבה	gyarapítani
Pu.	חזק	megerősítettnek lenni*	רובה	gyarapítottnak lenni*
Hi.	החזיק	keményvé tenni	הרבה	sokasítani
Ho.	החזק	megkeményítettnek lenni*	הרבה	sokasítottnak lenni*
Hít.	התחזק	megerősödni	התרבה	sokasodni, gyarapodni*

5. táblázat³⁶

Azt kell látnunk, hogy a héber gondolkodásmód szerint ezeknek az igéknek elképzelhető lenne értelmes jelentése azokban az igetörzsekben is, amelyek hiányoznak a ragozásukból. Valószínűleg rengeteg olyan ige van, amelynek az igetörzsekben való előfordulása bár hiányos, nem lenne értelmetlen az adott alak, azonban ennek kiderítése további hasonló, de kiterjedtebb vizsgálódásokat igényel.

ÖSSZEGZÉS – NÁHUM JÓ SZOLGÁLATOT TETT

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az igetörzsek rendszere törekszik a teljességre és foltoztatja hiányosságait. Lévnén, hogy a többi sémi nyelvhez képest a héber viszonylag kevés igetörzsszel rendelkezik, így a jelentések skálája sokkal szélesebb az egyes igetörzsekben, kompenzálendő a „ritkulást”.

A Náhum könyvéből felsorakoztatott példák leginkább azokhoz a megállapításokhoz szolgálnak alapot, hogy a Niphal igetörzs még

³⁶ A csillaggal jelölt alakok hipotetikusak, a kiemelt alakok létezőek

mindig, mint elsődlegesen reflexív igeörzs funkcionál, azonban képes a tisztán passzív jelentés átadására is, és előfordul „teljes passzív szerkezetben”. A Piel és Pual, valamint kauzatív párjuk, a Hiphil és a Hophal között nagyon sok esetben nem vonható éles határ, egymás szerepét átvehetik. Ami ezen kívül a faktitív-kauzatív igeörzseket illeti, Hitpael alak Náhum könyvében egyetlen egyszer fordul elő, 3,15-ben, egyszerű, reflexív jelentéssel, így erre nem tértem ki külön. A kauzatív igeörzsek érezhetően megszenvedik a hiányát reflexív párjuknak, azonban azok a szavak, melyek előfordulása ebben a csoportban jellemző, mégis törekednek a reflexivitás kifejezésére is, így ezt a szerepet vagy a Niphala, vagy ritkábban a Hitpael tölti be.

E rövid áttekintés alapján, amint a művön igehasználati szempontból tettünk, láthatjuk, hogy Náhum nem egyszer alakítja a nyelvi rendszer saját kénye-kedve szerint, vagy pontosabban a költészet kénye-kedve szerint. Helytállóan tartom azt a megállapítást, hogy őbenne elsősorban nem a prófétát lehet felfedezni, inkább egy ízig-vérig költőt, aki szenvedélyesen küzd szavaival és mondandójának lüktetésével a szabadságért, a belenyugvás vagy a közönyösség teljes hiányában. Prófétai jövendölés, vagy buzdító beszéd, esetleg liturgiai szöveg, de mindenképpen komoly nemzeti öntudattal élő ember műve.

FÜGGELÉK

ÁTÍRÁS

Mássalhangzók		Magánhangzók és š ^c wâ	
א	ʾ	·	e
ב, בּ	b, v	·	ê
ג	g	·	a
ד	d	·	o
ה	h	·	i
ו	w	·	ē
ז	z	·	e
ח	ch	·	a
ט	t	·	â
י	y	·	o
(ך) כ, כּ	k, kh	·	u
ל	l	·	î
(ם) מ	m	·	ê
(ן) נ	n	·	ey
ס	s	·	ô
ע	c	·	û
(ף) פ, פּ	p, f		
(צ) צ	tz	Egyéb	
ק	q	·	â
ר	r	·	âw
ש, שׁ	š, s		
ת	t		

BIBLIOGRÁFIA

Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS). Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997

Brown-Driver-Briggs: Hebrew and English Lexicon. Hendrickson Publishers, Inc., USA, 2006

Arnold, Bill. T.-Choi, John H.: A Guide to Biblical Hebrew Syntax. Cambridge University Press, USA, 2003

Williams, Ronald J.: Hebrew Syntax. An outline. University of Toronto Press, Canada, 1974

Gesenius' Hebrew Grammar. As Edited And Enlarged By The Late E. Kautzsch Professor Of Theology In The University Of Halle. Second English Edition Revised In Accordance With The Twenty-Eighth German Edition (1909) By A. E. Cowley

Waltke, Bruce K.-O'Connor, Michael: An Introduction to Biblical Hebrew Syntax. Eisenbrauns, Winona Lake, IN, 1990

EJ (Encyclopaedia Judaica) vol. 12, 13. Encyclopaedia Judaica, Jerusalem, 1972

Miller, J. Maxwell-Hayes, John H.: Az ókori Izrael és Júda története. in: Studia Orientalia. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2003

Bright, John: Izrael története. Egyetemi nyomda, Budapest, 1993

Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése II. Szent István Társulat, Budapest, 2002